

مآثر مهدیه

نخستین اثر فارسی در قواعد دیپلماسی و حقوق بین الملل

○ مآثر مهدیه

○ ترجمه: میرزا مهدی خان ممتحن الدوله شقاقی

○ ناشر: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی (وزارت

امور خارجه). تهران، ۱۳۷۹

○ امیر سعید الهی

پدرش میرزا قلی خان تاریخ‌نویس سرابی که چندین کتاب تاریخی از خود به یادگار گذاشته است، مدت ۳۲ سال در وزارت خارجه به کار اشتغال داشته و از دوستان نزدیک میرزا سعیدخان مؤتمن الملک - وزیر امور خارجه معروف عهد ناصری - به شمار می‌رفته است. مهدی خان می‌گوید: «... بعد از اندک تعلم و تدریس در مدرسه مبارکه دارالفنون، محض تکمیل تحصیلات و کسب علوم جدید... چنان مقتضی شد که (از سال ۱۲۷۶ هـ. ق) چند سالی در پاریس اقامت گزیند...» از آنجا که ایشان، در رشته مهندسی صنایع مستظرفه و معماری ساختمان به تحصیل پرداخت به میرزا مهدی خان مهندس معروف شد. وی در دیباچه کتاب مآثر مهدیه می‌نویسد: «پس از اینکه این حقیر به خرج دولت روزافزون چند سال در مدرسه سانترال

زیادی در جامعه ما برخوردار نبوده است. لذا آشنایی با نخستین متون حقوقی و دیپلماتیک به زبان فارسی برای دست‌اندرکاران این دو فن جالب و آموزنده خواهد بود.

این کتاب را باید نخستین و یا حداقل از نخستین ترجمه‌های حقوق بین‌الملل و دیپلماسی به زبان فارسی دانست. نویسنده کتاب که آن را به نام خود، مآثر مهدیه نامیده است، میرزا مهدی خان مهندس است که در تاریخ ایران به نام ممتحن الدوله شناخته شده است. او حدود یک صدو چند سال پیش، موفق به ارایه ترجمه‌ای جامع و کامل از فرانسه به فارسی شد.

میرزا مهدی خان شقاقی که بعدها به ممتحن الدوله ملقب شد در سال ۱۲۶۳ هـ. ق (۱۸۴۳ م). در محله سنگلج تهران متولد شد.

دوره قاجاریه بخصوص عهد ناصری از بسیاری جهات در تاریخ کشور ما و روند تحول اجتماعی و سیاسی جامعه ایرانی حائز اهمیت است. ریشه بسیاری از پدیده‌های کنونی کشور را نیز باید در همین دوره جستجو کرد. یکی از وجوه تمایز این دوره با سایر دوره‌های تاریخ ایران، رسوخ پدیده‌های فرهنگی و فلسفی غرب به ایران در قالب نخستین ترجمه‌های متون حقوقی و فلسفی به زبان فارسی است که قبل از آن سابقه نداشت. طبقه روشنفکر ایران با مبادرت به ترجمه بر آن شد که اندیشه‌ها و عقیده‌های جدیدی را که به پیروزی سیاسی و شکوفایی اقتصادی و صنعتی غرب منجر شده بود وارد جامعه ایران کند.

یکی از این مفاهیم، مفهوم دیپلماسی و حقوق بین‌الملل است که به معنای امروزی خود از پیشینه

مآثر مهدیه را باید نخستین و یا حداقل از نخستین ترجمه‌های حقوق بین‌الملل و دیپلماسی به زبان فارسی دانست

نویسنده کتاب مآثر مهدیه، میرزا مهدی خان مهندس است که در تاریخ ایران به نام ممتحن الدوله شناخته شده است

دو فصل را دربر می‌گیرد.

ممتحن‌الدوله انگیزه خود از ترجمه کتاب حاضر را، چنین بیان کرده است: «... به خاطر این ذره بی‌مقدار چنان خطور یافت که برخی از مطالب دیپلماسی و شخص دیپلمات و وضع ایجاد تاریخ و تشکیل وزارت خارجه (به طور عام) و اوصاف و وظایف شخص وزیر خارجه و شطری از نفوذ حقوق سلاطین دول و کافه آحاد و افراد ملل و قواعد عدل و انصاف و رفع جور و اعتساف جاری مابین دول و ملل که حاوی مفاد آیه شریفه «انا جعلناک خلیفه فی الارض فاحکم بین الناس بالحق» است متذکر شود و قوانین اساسیه ممالک متمدنه و وضع اجرا و حفظ عهد و میثاق را به بیان معجز نشان «و اوفو بالعهدان العهد کان مسؤولاً و اوفو بعهدی اوف بعهدکم» به منصفه شهود برساند و مختصری از

پاریس که تالی مدرس پلى تکنیک است، به تحصیل فنون متنوعه پرداخته، امتحانات عدیده داده با دیپلم و تصدیق نامجات معتبره به دارالخلافه معاودت نموده و چون هنوز در آن وقت وزارت فواید عامه برقرار نبوده... در جزو اجزای محترمه وزارت جلیله خارجه منسلک و تاکنون که مدت بیست و پنج سال است در اداره مذکور به مراسم خدمتگزاری مشغول می‌باشم...» (ص ۳). در ۱۲۸۴ هـ. ق میرزا مهدی خان، مطابق دستور میرزا سعید خان - وزیر وقت امور خارجه - که وصی و دوست پدرش هم بود، به سمت منشی مخصوص و مترجم رسمی زبان فرانسه در وزارت امور خارجه مشغول به کار شد وی در طول خدمت در وزارت امور خارجه در مقام نایب دومی و مستشاری به مأموریت‌های موقت در ایتالیا، انگلستان و افغانستان اعزام شده و موفق به دریافت نشانه‌های مهمی همچون نشان طلای علمی، نشان درجه اول شیر و خورشید، نشان مجیدی (عثمانی)، نشان فرانسوا جوزف (اتریش)، نشان لژیون دونور (درجه ۲) و نشانهای دیگر از سایر کشورها گردید. ظاهراً وی چندین بار با سعایت دشمنان خود از خدمت وزارت خارجه منصرف و بار دیگر، به کار گماره شد.

طراحی و نقشه‌کشی ساختمان‌های مسجد سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری) مجلس شورای ملی (سابق)، پارک اتابک و قصر فیروزه با نظارت وی صورت پذیرفته است. میرزا مهدی خان در زمان مظفرالدین شاه و به خاطر نگارش همین کتاب به لقب ممتحن‌الدوله نایل آمد و در سال ۱۳۰۰ هـ. ش. در شمیران، دار فانی را وداع گفت. وی علاوه بر مآثر مهدیه، تألیفات دیگری نیز از خود به یادگار گذاشته که به توضیح در مورد آنها خواهیم پرداخت.^۱

معرفی کتاب:

مترجم، کتاب را به «آستان ملایک پاسبان اعلیحضرت... ناصرالدین شاه قاجار» تقدیم کرده است.

این کتاب علاوه بر دیباچه، شامل یک مقدمه و دو جزو است که جزو اول آن دارای ۳ باب و جزو دوم آن دارای ۴ باب است و هر باب به فصل‌های جداگانه‌ای تقسیم می‌شود که کل کتاب یک صد و

جغرافیای عمومی خصوصاً ممالک وسیعه ایران به ارباب بصیرت و خیرت بنماید و بدین واسطه با قلت بضاعت و عدم استطاعت از روی کتب مربوطه به مدرسه اکل دیپلماسی از زبان فرانسه به فارسی ترجمه و تحویل و برای اخذ و تحصیل چاکران دربار معدلت مدار خصوصاً اجزای محترم وزارت خارجه... تهیه و تسهیل شود...» (ص ۴ و ۵).

وی بعدها در خاطرات خود متذکر می‌شود که: «در سال ۱۲۹۷ هـ. ق (۱۲۵۷ هـ. ش) مقام نیابت (معاونت) دوم وزارت خارجه یافتیم و امور پولتیکی آن وزارت به من رجوع بود... در سال ۱۳۰۰ هـ. ق (۱۲۶۰ هـ. ش) اول کسی که در ایران، اقدام به ترجمه و تألیف کتاب حقوق بین‌المللی نمود، این بنده فانی بودم و این حقیر بودم که وزارت خارجه را تشویق به افتتاح مدرسه علوم سیاسی نمودم و با همکاری‌های سعدالدوله، پروگرام این مدرسه را نوشتیم. (و) در ازای این خدمات بزرگ به لقب ممتحن‌الدوله و عنوان جنابی مفتخر و مبلغ هشتصد تومان اضافه موجب و رتبه امیرتومانی، نایل شدم.»^۲

تاریخ تحریر و سایر نسخه‌ها:

مترجم در دیباچه کتاب، اشاره‌ای به سال و تاریخ تحریر نسخه نکرده است اما همان‌طور که ذکر شد ممتحن‌الدوله در خاطرات خود سال ۱۳۰۰ هـ. ق را به عنوان سال ترجمه کتاب ذکر کرده است. ایرج افشار در مقدمه خاطرات ممتحن‌الدوله، این کتاب را دو جلدی دانسته و سال تألیف آن را ۱۳۱۰ هـ. ق ذکر می‌کند.^۳ تاریخ ذکر شده در نسخه موجود در کتابخانه ملی ایران نیز، همین تاریخ است. اما حسینقلی خان شقاقی، فرزند ممتحن‌الدوله در سرآغاز خاطرات وی، تاریخ تألیف کتاب را بین سال‌های ۱۲۶۰ تا ۱۲۶۵ هـ. ش (۱۳۰۰ تا ۱۳۰۵ هـ. ق) ذکر کرده است.^۴

از این کتاب، علاوه بر نسخه موجود در آرشیو وزارت امور خارجه که کتاب حاضر از روی آن به چاپ رسیده است، ظاهراً نسخه‌های دیگری نیز موجود است که اختلافاتی هم میان آنها به چشم می‌خورد. برای مثال نسخه مربوط به کتابخانه مجلس شورای ملی (شماره ۸۴۸۲ دفتر کل و شماره فهرست ۷۸۰) ظاهراً یک جلدی دارای ۶۱۴ صفحه است که علاوه بر مطالب فوق، مختصری از تاریخ ایران باستان و نسب نامه ممتحن‌الدوله را

ممتحن الدوله، حدود یک صد و چند سال پیش، موفق به ارائه ترجمه‌ای جامع و کامل از زبان فرانسه به فارسی شد

از آنجا که
میرزا مهدی خان شقاقی،
در رشته مهندسی
صنایع مستظرفه و
معماری ساختمان
به تحصیل پرداخت،
به میرزا مهدی خان مهندس
معروف شد

نیز داراست.^۵ نسخه دیگری در ۲ جلد موجود است که ممتحن الدوله در پایان جلد دوم به خط خود از خداوند توفیق اتمام جلد سوم را خواسته و اضافه کرده است: «آرزو می‌کنم که دماغم را روزگار و اهلش نسوزانند.»^۶ نسخه‌های دیگری نیز در کتابخانه ملی با ۳۱۴ برگ (شماره ۹۶۹/ ف) و کتابخانه گلستان (ردیف ۲۰۲ فهرست تاریخ، سفرنامه... شماره ۸۹۰ دفتر) موجود است (در فهرست کتابخانه گلستان نام مؤلف برده نشده است). بدین ترتیب از قراین چنین برمی‌آید که نسخه یک جلدی موجود در آرشیو وزارت امور خارجه باید ناقص باشد، زیرا نسخه‌های دیگر عموماً دو جلدی است.

نوشته‌های دیگر ممتحن الدوله:

از آثار دیگر ممتحن الدوله، کتاب رجال وزارت خارجه در عهد ناصری و مظفری است که از منابع گرانبها در امر تحقیق پیرامون اعضای قدیمی و عالی رتبه وزارت امور خارجه به شمار می‌رود و

اطلاعات مبسوطی از احوال بیش از ۳۵ نفر از بزرگان دیپلماسی قدیم ایران و نیز تاریخچه تأسیس وزارت امور خارجه در ایران را دربر دارد.^۷

تألیف دیگر ممتحن الدوله کتاب خاطرات اوست که حکایات شیرینی از دوران زندگی میرزا مهدی‌خان را شامل می‌شود.^۸

یکی دیگر از نوشته‌های ممتحن الدوله که نسخه‌ای خطی از آن موجود است، ترجمه سخنان تاریخی بزرگان جهان و گوشه‌هایی از تاریخ باستان ایرانی و مطالب تاریخی گوناگون و مفیدی است که مؤلف از میان کتاب‌های مختلف، به ویژه لاروس برگزیده و با افزودن بعضی نکته‌ها بر آنها، برای مردم کتاب دوست زمان خود به رشته تحریر درآورده است.^۹ گویا این نوشته‌ها نیز آماده چاپ شده است.

از قرار معلوم، ممتحن الدوله مقالاتی نیز در روزنامه اخبار وقایع اتفاقیه تهران و روزنامه عصر جدید می‌نوشته که تاکنون از دست‌نوشته‌های وی اطلاعی در دست نیست.^{۱۰}

گذری بر مقدمه و متن کتاب مآثر مهدیه:

ممتحن الدوله، مقدمه مآثر مهدیه را به «معنی دیپلماسی و اوصاف شخص دیپلمات و تاریخ ایجاد وزارت خارجه و تشکیل وزارت خارجه و صفت وزیر خارجه و وظایف وی» تخصیص داده است. او دیپلماسی را «علم به اصول مناسبات خارجیه ملل و استعمال قوانین حقوق ملل» می‌داند و میان علم دیپلماسی، عمل دیپلماسی و تاریخ دیپلماسی فرق می‌گذارد. به نظر او مقصود از علم دیپلماسی «مناسبات خارجیه قوانین ملل مختلفه» و عمل دیپلماسی، «استفاده از حفظ منافع و اصلاح مناسبات دولیه» است. او همچنین گفت‌وگو از موازنه مناسبات قدیم و جاریه بین الدول و الملل را تاریخ دیپلماسی تعریف می‌کند: «... برای تحصیل این علم شریف که اساس بزرگی و پایدگی است و

به جهت حفظ حقوق و نشر اصول تربیت و مزید علم و ثروت و ازدیاد افتخارات و مباحثات هر دولت و ملت لازم است در ممالکی که مرکز تربیت و تمدن است بنای مدارسی چند گذاشته شود که به حسن توجه و تربیت دولت و ملت جوانان، متصف به صفات حمیده موافق (پروگرام) و دستورالعمل مربوط به این علم به تحصیل علوم و فنون لازمه اشتغال ورزند...» و در ادامه این مباحث می‌نویسد: «... بنای علیه هر دولت و ملتی که اهالی آن بیشتر بوده باشد، پیشرفت امور داخلیه و خارجیه و افتخارات و عظمت و شأن و قدرت آن ملت و دولت بیشتر از سایر دول خواهد بود. چنانکه امروز متمدنین دول فرنگ، اغلب امورات مشکله و غوایل لاینحل را به نوک قلم دیپلماتها مرتفع و جاری می‌نمایند و اگر همه کس در ماده تمدن و تدین متفق بشوند هیچ وقت برای اجرای خیالات و احقاق حقوق ثابتة محتاج به خونریزی و استعمال ادوات حربیه و تکمیل توپ و تفنگ نخواهد بود.» در زمینه «اوصاف شخص دیپلمات و پروگرام مدرسه دیپلوماسی» خصوصیت یک دیپلمات را داشتن «اوصاف حسنه و عقل سلیم» و تسلط بر «زبان ملتی و مملکتی خود» و «تحصیل زبان و تکلم لسان دول همجوار» و دانستن «علوم ادبیه منطقی و معانی بیان» و اطلاع از «حقوقی که ملل و دول سایره در مقابل یکدیگر دارند» دانسته است. به نظر او یک دیپلمات باید «قوانین اساسیه حقوق ملل» و «عهود و میثاق و پیمان‌هایی که در این زمان، حاضر مابین دول مختلفه مقتدره یا غیر مقتدره و منعقد گشته است...» و نیز «عهود و موثیق معقوده فی مابین سلاطین و ممالک قدیم و محاربات آنها و تمدن و تمکن آنها را» بداند و از «علم ثروت ملل و... علم جغرافیای عموم کره ارض و جغرافیای فیزیکی هر دولت... و طریقه تعاطی و نوشتن بعض تحریرات و تقریرات مصلحانه ما بین الدول...» آگاه باشد.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، نثر ممتحن الدوله در این کتاب بسیار روان است و بیشتر اصطلاحاتی که در بیان علم و قواعد دیپلماسی به کار می‌برد، فارسی است و از پیچیدگی‌های تصنعی به دور است. وی «تاریخ ایجاد وزارت امور خارجه» در جهان را به چهارصد سال قبل از زمان ترجمه کتاب بازمی‌گرداند یعنی هنگامی که «نیکلا دونویل یکی از وزیران اربعه شارل نهم و جانشین او هانری سوم - پادشاه

میرزا مهدی خان مهندس
در طول خدمت در
وزارت امور خارجه
در مقام نایب دومی و مستشاری
به مأموریت‌های موقت در ایتالیا،
انگلستان و افغانستان اعزام
شده و موفق به
دریافت نشانهای مهمی چون
نشان طلای علمی،
نشان درجه اول شیر و خورشید،
نشان مجیدی (عثمانی)،
نشان فرانسوا جوزف (اتریش)،
نشان لژیون دونور (درجه ۲) و
نشان‌های دیگر از
سایر کشورها گردید

میرزا مهدی خان
در زمان مظفرالدین شاه و
به خاطر نگارش کتاب
مأثر مهدیه به لقب
ممتحن الدوله نایل آمد و در سال
۱۳۰۰ هـ. ش در شمیران،
دار فانی را وداع گفت

مستولی گردید یکی از نواب خود را در امور سفارتی
نماینده خود قرار می‌دهد و او را شارژ دافر (کاردار)
و یا شارژ دفر پارانتریم (کاردار موقت) می‌نامند. اگر
چه از آن دیپلماسی، ماموری است که شأنش کمتر
از شارژ دافری است که مقیم درباری می‌باشد و
هم‌اندازه رتبه‌اش، نماینده معاون شخص وزیر
خارجه است..»

صفات و وظایف وزیر امور خارجه:

در بخش «صفت وزیر خارجه» خصوصیت
یک وزیر خارجه شرح داده شده است. به نظر
نویسنده، وزیر خارجه «... باید دارای اصابت و
ذکاوت و کیاستی بوده باشد... چون پولتیک
دولت‌ها اغلب مخلوط و درهم و دارای انواع موانع
و مشکلات است، شخص وزیر خارجه باید با
منتهای دقت و اصابت و عقل و کیاست، مسلک
متخذ خود را حفظ و وقایه نماید که ابداً خبط و
خطایی از او سر نزنند.»

مخصوص وزیر» شرح وظایف مقامی را
که امروزه معاون سیاسی نامیده می‌شود
چنین تشریح می‌کند: «... دومی، اتاق
محل ریاست و نظارت امور پولتیک
است چه با عموم مأمورین دولت
متبوعه خود مقیمین دربار دول
خارجه و چه با عموم مأمورین دول
متنوع کامله الوداد مقیم آن دربار...
اگر وزیر خارجه... مانعی داشته
باشد بر عهده مدیر پولتیکه است
که خدمات فوق را انجام دهد...»
ممتحن الدوله، فقره هشتم
از تشکیلات وزارت امور خارجه
را «دفتر دیپلماتیک» نامیده
است که امروزه «اداره کل
تشریفات و اداره حقوقی» نام
دارد: «... انشاء عهدنامجات
و اختیارنامه و اعتمادنامه و
تحریر نامجات دولتی و
فرامین نشان و عزل و
نصب مأمورین و...
دستورالعمل تشریفات
سفرا و ارسال عهدنامه و
دعوت ملاقات سفرا با
وزیر خارجه... تماماً
مربوط به این دفتر است.»

یکی از جالب‌ترین بخش‌های مقدمه کتاب
آنجا است که ممتحن الدوله به سلسله مراتب
رؤسای نمایندگی‌ها اشاره می‌کند و چنین به نظر
می‌رسد که تغییرات این قسمت ظرف یک صد
سال اخیر بسیار مختصر بوده است: «... مأمورین
دیپلماتیکی که در خارجه نمایندگان دولت و ملت
می‌باشند از این قرار نامیده شده و مراتب شأن
ایشان بدین موجب است:

اولاً: سفیر کبیر نماینده شخص سلطان و
پادشاه می‌باشد.

ثانیاً: وزیر مختار و ایلچی مخصوص، نماینده
دولت است.

ثالثاً: وزیر مقیم، نماینده شخص وزیر خارجه
است.

رابعاً: شارژ دافر، نماینده وزارت خارجه است.

خامساً: شارژ دافر نماینده شخص وزیر مختار

است یعنی وقتی که وزیر مختاری از محل
مأموریت خود موقتاً غایب شد یا مرضی بر او

فرانسه... اغلب کارهای مربوط به خارجه را از
همکاران خود ربوده و به شخصه اداره می‌نمود...
در سنه ۱۶۲۶، کاردینال ریشلیو در خدمت لویی
سیزدهم توسط نموده تمام ادارات منقسمه امور
خارجه را به هربر نام، موکول و وی را وزیر امور
خارجه مستقل نامید... و در بدو طلوع ناپلئون اول
وزارت خارجه موسوم به وزارت مناسبات و
ارتباطات خارجه گردید...»
در زمینه تشکیل اولین سفارتخانه‌های مقیم
در جهان می‌نویسد:

«چون در سوابق ایام فی‌مابین ملل مختلفه
رابطه و اختلاط درستی بمثابه روابط حالیه معمول
نبوده است بنابراین به ماده ارسال سفرا هم در هیچ
دولتی غیر از دولت پاپ‌های رُم به طور شایسته،
اعتنا نمی‌شد مگر زمانی که محاربه شدیده
فی‌مابین ملل کاتولیک و پروتستان اتفاق افتاده و
بعد موجبات تشدید بنیاد یک الفت و دادی را
بین الدول فراهم آمد که بدوا دولت فرانسه و به
مرور سایر دول هم به ماده ارسال رسل اهمیت داده
و به فرستادن ایلچیان مقیم مباشرت نمودند» (ص
۵۹)

ممتحن الدوله، سابقه نصب کنسول را به
جنگ‌های صلیبی می‌رساند و معتقد است که پس
از تصرف اورشلیم یا بیت‌المقدس توسط مسیحیان،
«به اقتضای حال از طرف دولت فرانسه و اسپانیا و
ایتالیا به جهت وقایه و حفظ حقوق زوآر و تجار و
مترددین طبقه خودشان و قطع و فصل دعاوی
ایشان در آن نواحی، حکام تجارت به اسم کنسول،
مأمور معین شد و به مرور در نزد سایر دول، ایجاد
کنسول مقبول افتاده و بعدها سرایت به جمیع دنیا
کرد» (ص ۶۵)

ممتحن الدوله از میرزا سعید خان انصاری -
وزیر امور خارجه ناصرالدین شاه - سخن به میان
آورده و ضمن تعریف و تحسین وی در مورد او
می‌نویسد: «... آرزویی جز تربیت نوکر صدیق برای
استخدام دولت و ملت در دل نداشته، چنانکه در
ماده هر کس فی‌الجمله هوش و فراستی ملاحظه
می‌نمود فوراً به خاک پای مبارک ولی نعمت خود
معروض و به خدمات عمده و مهم مأموریت داده و
به حسن توجه خود از وجود آن نوکر، نتایج
مستحسنه ایجاد می‌نمود...»

بخش دیگری از مقدمه مؤثر مهدیه به
«تشکیل (تشکیلات) وزارت خارجه» اختصاص
دارد. نویسنده پس از اشاره به وظایف «دفتر

ممتحن الدوله در خاطراتش می نویسد: «در سال ۱۳۰۰ هـ. ق (۱۲۶۰ هـ. ش)، اول کسی که در ایران، اقدام به ترجمه و تالیف کتاب حقوق بین المللی نمود، این بنده فانی بودم و این حقیر بودم که وزارت خارجه را تشویق به افتتاح مدرسه علوم سیاسی نمودم و با همکاری های سعدالدوله، پروگرام این مدرسه را نوشتیم (و) در ازای این خدمات بزرگ به لقب ممتحن الدوله و عنوان جنابی مفتخر و مبلغ هشتصد تومان اضافه موجب و رتبه امیرتومانی، نایل شدم

از قرار معلوم، ممتحن الدوله مقالاتی نیز در روزنامه اخبار وقایع اتفاقیه تهران و روزنامه عصر جدید می نوشته که تاکنون از دست نوشته های وی اطلاعی در دست نیست

همان طور که گفتیم نسخه موجود مآثر مهدیه در آرشیو وزارت امور خارجه ناقص به نظر می رسد زیرا بخش خاتمه کتاب که براساس فهرست موجود در نسخه اصلی «حاوی تاریخ ایجاد علم ژئوگرافیا و تاریخ انواع نژاد بنی نوع آدم ساکنین کره و مختصری از هیأت و مدار سیارات و ژئوگرافیای پولتیکی عمومی کره ارض می باشد» به کلی از آخر کتاب افتاده و کتاب با باب چهارم از جزو دوم به پایان می رسد.

پی نوشت:

- ۱- ممتحن الدوله دارای چندین پسر بود که بیشتر آنها به حرفه نظامی گری روی آوردند. عجیب آنکه بیشتر آنها نیز در همین راه، جان خود را به نحای مختلف از دست دادند. معروفترین آنها سرهنگ حسنعلی شقاقی است که در ۱۱ تیر ۱۳۳۲ در واقعه معروف به حمله ایل قشقلی به پادگان سمیرم کشته شد.
- ۲- خاطرات ممتحن الدوله. زندگی نامه میرزا مهدی خان ممتحن الدوله شقاقی، به کوشش حسینقلی خان شقاقی، تهران، انتشارات فردوسی و نشر فرهنگ، ۱۳۶۲ ص ۳۰۲ الی ۳۰۳.
- ۳- همان کتاب، ص ۱۷، مقدمه.
- ۴- همان کتاب، ص ۳۷، سرآغاز.
- ۵- همان کتاب، ص ۳۷، سرآغاز.
- ۶- همان کتاب، ص ۱۸، مقدمه.
- ۷- نگاه کنید به: رجال وزارت امور خارجه در عهد ناصری و مظفری، از نوشته های میرزا مهدی خان ممتحن الدوله شقاقی و میرزا هاشم خان، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر، ۱۳۶۵.
- ۸- نگاه کنید به: خاطرات ممتحن الدوله، همان ماخذ.
- ۹- رجال وزارت امور خارجه در عهد ناصری و مظفری... (رجوع شود به یادداشتهای ایرج افشار در آغاز آن).
- ۱۰- خاطرات ممتحن الدوله، ص ۳۷، سرآغاز.

اختصاص یافته است) دارای دو جزو است که هر جزو به چند باب تقسیم شده است. «جزو اول آن حاوی حقوق موضوعه و قوانین سیاسیه ممالک متمدنه و وضع ایجاد و اجرای عهود جاریه مابین دول و ملل و محافظت از آنها می باشد و جزو ثانی مشتمل است بر اصول و قواعد راجعه به مواد جنگ و شروط بی طرفی دول و عقد معاهدات صلحیه...»

بحث درباره مبحثی که امروزه حقوق دیپلماتیک نامیده می شود و ممتحن الدوله آن را «تنسیقات متنوعه دول که موجب تشدید روابط و علاقه مابین آنهاست» نامیده، در باب آخر یا باب سوم از جزو اول آورده شده و در مجموع سی فصل مشتمل بر ۷۴ صفحه به آن اختصاص یافته است که یکی از شیرین ترین باب های آن را تشکیل می دهد. مباحثی که در این باب مطرح شده بسیار متنوع است که از جمله آنها می توان مباحث زیر را نام برد:

«در بیان اقسام ایلچیان»، «در بیان احوال کنسول ها»، «در بیان تشریفات رسمیه که ایلچیان مستحق اند»، در بیان دید و بازدید سفر (ویزیت می گویند)»، «در بیان تقدم و تاخر ایلچیان و نظام و مراتب ذی شان ایشان نسبت به یکدیگر»، «... در بیان حق امنیت و مصونیت و... معافیت ایلچیان»، «در بیان معافیت ایلچیان از رسومات و تکلیفات معموله»، «در بیان الغای سفارت و عزل و اعاده ایلچیان».

از باب های جالب توجه در جزو دوم که به قواعد و مقررات جنگ اختصاص دارد باب سوم است که به «بیان احوال دولی که ملتزم اصول بی طرفی شده اند» اختصاص یافته است. انواع بی طرفی، تکالیف کشورهای بی طرف، ورود نیروهای نظامی به ممالک دول بی طرف، «تشخیص کشتی های بی طرف و تصریح اجازت ضبط این قبیل سفاین» از مباحث مختلف این باب است.

ممتحن الدوله در شرح «وظایف وزیر خارجه» ضمن اشاره به اینکه «... هر وزیر خارجه به واسطه اعتقادات پولتیکی شخصی، سلیقه و مسلک مخصوصی را داراست...» نتیجه می گیرد: «... لهذا عزل و استعفا و نصب و ابقای وزرای خارجه هر دولت، اسباب تغییر پولتیک آن حکومت تواند شد». به نظر وی «... لازم است وزیر خارجه علم حقوق ملل و تاریخ قرن حاضر را که اساس موازنه عمومی است تحصیل و کراراً مرور و مطالعه نماید». فقره های بعدی از وظایف وزیر خارجه را چنین می نگارد:

«... دهم، وزیر خارجه باید روز و ساعت مخصوصی را برای ملاقات اشخاص مختلفه معین دارد و در حین لزوم، غیر از ایام معینه باید تحریراً و یا شفهاً وقت ملاقات بخواهد.» «پانزدهم، وزیر خارجه باید به افکار و نظریاتی که محور پولتیک دول را تدویر می نماید، احاطه کامل داشته باشد.» «شانزدهم، وزیر خارجه به افکار وکلای دولت که به رقابت یکدیگر جریان پولتیک دولت خود را به اشکالی می اندازند احاطه داشته باشد و از حرکات آنها، دائماً کسب اطلاع نماید.»

«هجدهم، وزیر خارجه از مکنونات خاطر دول همجوار در حق ایالات سرحدیه مملکت خود دائماً توجه تامی باید داشته باشد...»

«نوزدهم، وزیر امور خارجه... باید معاون ها و مشاورها و مأمورین چند از ارباب لیاقت و درایت موجود داشته (باشد)....»

«بیستم، وزیر خارجه کسانی را که به خدمات سفارت های منتخب می نماید، باید مسبوق به این خدمت بوده به اهلیت و لیاقت معروف بوده باشند... بدیهی است که هیچ چیز برای سفر بیشتر از همراهی وزارت خارجه خودش، اسباب تشویق و غیرت نخواهد بود.»

همان طور که گفته شد مآثر مهدیه بعد از مقدمه (که به شرح و تعریف معنای دیپلماسی